

NØKKELBEGREPER | CHILE, FLYKTNINGER, REPATRIERING, AVEKSILERING, SOSIOPOLITISKE FAKTORER, SOSIALT ARBEID.

Anne Margrethe Sønneland
Førstelektor
Diakonhjemmet Høgskole
Avdeling for sosionomutdanning
Sonneland@diakonhjemmet.no

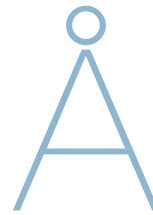

Gurid Aga Askeland
Førsteamanuensis
Diakonhjemmet Høgskole
Avdeling for sosionomutdanning
g.askeland@diakonhjemmet.no

«Nærast er du når du er borte, noko er borte når du er nær.»¹⁾

Chilenske flyktningers tilbakevending

Tema i denne artikkelen er flyktningers tilbakevending, med fokus på situasjonen til chilenske flyktninger. Vi er opptatt av hva som påvirker flyktingenes valg om å vende tilbake, og hvordan de opplever tilbakevending. Sosialarbeidere møter flyktninger i ulike settinger, og kunnskap om tilbakevending er derfor viktig i sosialt arbeid. For å belyse situasjonen for flyktninger som returnerer og å forstå repatrieringsprosessen, benytter vi Bolzmans modell for å forstå integrering i forbindelse med eksil. Denne modellen framhever sammenhengen mellom individuelle faktorer og faktorer på sosiopolitisk eller makronivå. Repatriering innebærer aveksilering, som betyr å legge livet i vertslandet bak seg og tilpasse seg den nye situasjonen i opprinnelseslandet. Dette er en mangefasettert og langvarig prosess, slik det kommer fram i intervjuene med tilbakevendte chilenske flyktninger som denne artikkelen bygger på.

Å vende tilbake til opprinnelseslandet etter å ha vært i eksil er en utfordrende prosess som påvirkes av forhold både i opprinnelseslandet og i vertslandet. Flyktingene skal samtidig både venne seg av med eksilet og tilpasse seg det landet de reiser tilbake til (Askeland og Sønneland, 2007. Gahanem, 2003, Koser og Black, 1999). Formålet med denne artikkelen er å gi innsikt i den prosessen det er å vende tilbake fra eksil, med utgangspunkt i erfaringene til en gruppe flyktninger. Sosialarbeidere møter nyankomne flyktninger i mottaks- og omsorgssentre og bistår flyktninger både ved etablering i kommuner og i forberedelsene til tilbakevending til opprinnelseslandet. Kunnskap om dilemmaene og utfordringene knyttet til flukt og tilbakevending er dermed viktig i sosialt arbeid.

Det er skrevet lite om flyktningers tilbakevending til opprinnelseslandet (Preston, 1999, Ghanem, 2003) og enda mindre om tilbakevending til Chile. På norsk har Valenta og Berg (2003) evaluert tilbakevendingsprogrammet, mens Sagaute og Myrseth (1996) har skrevet om barns opplevelse av tilbakevending til Chile. Berg

og Lauritzen (2009) behandler også tilbakevending i sin bok om eksil og livsløp. Det er dessuten skrevet flere hovedoppgaver (Myrvold, 1992, Ramm, 1990, Munch, 1994, Godøy, 1996).

Denne artikkelen omhandler flyktningers opplevelser av tilbakevending til Chile. Vi er opptatt av hva som påvirker flyktingenes valg om å vende tilbake, og hvordan de opplever tilbakevending. Vi gjør bruk av en modell utviklet av Bolzman (1994, 1996) som tydeliggjør at flyktningers integrasjon i eksil er en dynamisk prosess som påvirkes av faktorer på sosiopolitisk nivå. Ved å bruke denne modellen i analysen av våre data vil vi bidra til økt forståelse av at også tilbakevendings-situasjonen er påvirket vel så mye av kontekstuelle som av individuelle faktorer.

Artikkelen bygger på intervjuer med 13 chilenske flyktninger, kvinner og menn, som alle kom som flyktninger til Norge som voksne eller unge voksne. Da de ankom Norge var de i ulike situasjoner. Mens noen hadde partner da de kom til Norge, fikk andre chilensk eller norsk partner mens de var her. De fleste har barn, mange av dem født i Norge, og noen hadde fortsatt barn som var bosatt i Norge på intervjuetidspunktet. Alle hadde levd i eksil i Norge i mange år da de vendte tilbake til Chile. På intervjuetidspunktet, høsten 2006, hadde alle igjen bodd mer enn tre år i Chile, noen siden begynnelsen av 1990-tallet. Bare en reiste mer eller mindre regelmessig til Norge for å besøke familie og holdt muligheten åpen for å flytte tilbake til Norge på et senere tidspunkt.

Informantene ble rekruttert ved hjelp av «snøballmetode» gjennom chilenske nettverk i Norge og Chile. Intervjuene var halvstrukturerte, ni av intervjuene var individuelle mens ett foregikk som fokusgruppeintervju. Vi intervjuet på norsk, spansk og engelsk uten tolk. Intervjuene fokuserte på beslutningen om tilbakevending og opplevelsen av å være tilbake. Vi har dermed begrenset materiale om informantenes livssituasjon i eksil i Norge.

Innledningsvis gir vi en kort oversikt over chilensk eksil, før vi beskriver Bolzmans modell. Vi vil deretter analysere vårt eget materiale med utgangspunkt i denne modellen.

Flukt fra Chile, eksil og tilbakevending

Den 11. september 1973 ble Allendes regjering styrtet i et militærkupp. I løpet av de første dagene etterpå ble rundt 3.000 mennesker drept, og mange måtte flykte. Etter kuppet ble fengslinger, tortur og politisk forfølgelse vanlig, spesielt rettet mot folk som var eller hadde vært politisk aktive. I tillegg ble tvungen eksil innført som straffemetode mot opposisjonelle og for å bli kvitt venstresiden (Lira og Loveman, 2005, Wright og Oñate, 2007b). De som dro i eksil ble avskåret fra å komme tilbake til Chile, og mer enn 260.000 chilener ble nektet innreise i perioden 1973-1987 (Rebolledo og Acuña, 2001).

5.700 chilener kom til Norge under diktaturet (1973-1990) (SSB, 2006). Chilenske flyktninger i Norge fikk varig oppholdstillatelse, enkelte også norsk statsborgerskap. 1.048 vendte tilbake til Chile i perioden 1990-2002, de fleste på begynnelsen av 1990-tallet. Av disse var 177 registrert som gjeninnvandret til Norge i 2003 (Valenta og Berg, 2003).

Eksil er en nødvendig flukt fra en situasjon med politisk vold hvor en søker tilflukt et annet sted uten å kjenne varigheten av oppholdet (Bolzman, 1994). Det dramatiske i å måtte flykte og å være i eksil forblir underkommunisert i mye av litteraturen om tilbakevending. Dette har heller ikke vært tema i våre intervjuer.

Tilbakevending

– et samspill mellom ulike faktorer

Både flukt og muligheten for tilbakevending avgjøres av forhold på makropolitisk nivå, derfor er det nødvendig å sette flyktningers livsløp inn i en sammenheng. Individuelle tilpasningsprosesser til eksil og av-eksilering må altså forstås kontekstuell. Bolzmans (1994, 1996) modell for tilpasning til eksil tar utgangspunkt i hendelser eller vedvarende tilstander på sosiopolitisk eller makrososialt nivå som så virker inn på den individuelle tilpasningsprosessen. Dette synet står i motsetning til en forståelse av integrasjon av flyktninger som en individuell og lineær prosess der tid i vertslandet er den viktigste faktoren. Tilbakevendingsprosessen er dynamisk, derfor mener vi at en analyse

med vekt på samspillet mellom sosiopolitiske og individuelle forhold kan være fruktbar.

Bolzman oppfatter eksil som en dynamisk situasjon, men skiller likevel mellom ulike stadier som karakteriseres ved en sentral sosiopolitisk hendelse eller vedvarende tilstand på makrososialt nivå. Flyktninger har sine individuelle opplevelser av disse stadiene, de uttrykkes på særskilte vis i eksilmiljøet, og påvirker også hvordan flyktningene forholder seg til både opprinnelses- og vertsland.

Bolzman baserer sin modell på fire elementer: hendelse eller vedvarende tilstand på makrososialt- eller sosiopolitisk nivå, ressurser, oppfatning av situasjonen og identitet.

Hendelsen eller den vedvarende tilstanden som innvirker på flyktningenes liv kan enten finne sted i opprinnelseslandet eller i vertslandet. Bolzman nevner som eksempel militærkupp i hjemlandet, økonomisk krise eller oppblomstring av fremmedfrykt i vertslandet. Slike situasjoner kan endre flyktnings tilpasning til vertslandet og deres forhold til opprinnelseslandet. Det påvirker videre flyktningenes ressurser, oppfatning av egen situasjon og identitet.

Ressurser er den kapitalen flyktningene innehar i vid forstand, og som definerer deres sosiale posisjon og utgjør de midler som kan mobiliseres når situasjonen endres. Kollektive ressurser som springer ut av gruppers felles historie, er i hovedsak symbolske og bidrar til å forme gruppas identitet. Dette kan for eksempel være felles språk, mål, verdier og former for kollektive organiseringer. Personlige ressurser har sitt utgangspunkt i den enkeltes spesifikke liv og kan være sosio-økonomiske, sosiale, helsemessige, kulturelle eller legale i form av formelle rettigheter og muligheten til å bruke dem. Noen sentrale hendelser eller vedvarende tilstander vil kreve alle ressurser en person har tilgjengelig, slik som for eksempel politisk forfølgelse.

Oppfatning av situasjonen viser spesielt til hvordan flyktningene opplever varigheten av eksilet: som permanent eller midlertidig, kort- eller langvarig. Hvordan situasjonen forstås påvirker flyktningenes mobilisering av ressurser, for eksempel i hvor stor grad de orienterer seg mot opprinnelseslandet eller mot vertslandet.

Identitet er et omdiskutert begrep og kan forstås på ulike måter. Bolzman (1993:323-324) ser identitet som kontekstuell og skapt i interaksjon med omgivelsene. Identitet formes gjennom sosialiseringprosessen hvor personer internaliserer måter å føle, tenke og handle på. Identitet er et strukturerende system som baserer seg på sosiale og personlige kategorier. Systemet er likevel fleksibelt, noe som gjør en i stand til å møte nye situasjoner uten at identiteten må endres grunnleggende. Ved radikale endringer i livssituasjon vil en mobilisere de delene av identiteten som virker mest relevante i den nye situasjonen. Dersom endringer i sosiale omgivelser fremmer eller hemmer vesentlige ressurser, kan identitetsstrukturen bli utfordret og redefinert. Identiteten har med andre ord både strukturelle og situasjonsavhengige dimensjoner og har i seg muligheter for både kontinuitet og endring. Identitet påvirkes av forholdet mellom de andre tre elementene Bolzman opererer med i sin modell: hendelser eller vedvarende tilstander på sosiopolitisk nivå, ressurser og oppfatning av situasjonen.

Vi mener å finne tre hendelser eller situasjoner på sosiopolitisk eller makrososialt nivå som vi legger til grunn for en inndeling av tilbakevendingprosessen til Chile i tre stadier. Den første inntreffer når det blir mulig å reise tilbake. Den neste er stabiliseringen av et demokrati som ikke innfridde forventningene. Den tredje oppstår i eksillandet og finner sted når muligheten til å flytte tilbake til vertslandet blir stengt. Vi vil i det følgende vise hvordan disse tre fasene kommer til uttrykk i vårt materiale.

Stadium 1: Grensene åpnes for alle

I 1990 kom en sivil regjering til makten etter en folkeavstemning som militærregimet tapte. Etter 17 år med diktatur ble grensene åpnet for eksilchilenerne, en hendelse som forandret situasjonen for flyktningene. De måtte velge om de ville bli i Norge eller vende tilbake.

For alle vi intervjuet var tilbakevending en selvfølge mens de var i eksil under diktaturet. Perez (1996), eksilchilener i Sverige, beskriver i sin selvbiografi tilbakevending som «det politiske og eksistensielle målet». Eksilet var politisk, og eksilchilenernes politiske enga-

sjement og virksomhet bidro til å bevisstgjøre og opprettholde den internasjonale opposisjonen mot militærdiktaturet (Wright og Oñate, 2007b). Når de politiske forholdene forandret seg slik at tilbakevending var mulig, ble også forutsetningene endret, og det var ikke lenger like opplagt hvor de skulle bosette seg.

Denne første fasen består av både valget om hvorvidt eksilchilenerne skulle vende tilbake eller bli værende i Norge og møtet med Chile. Flere ulike ressurser ble mobilisert i denne fasen, deriblant økonomi og materielle ressurser, familie, identitet og tilhørighet. I det følgende vil vi behandle disse ulike faktorene både i forhold til valget om å vende tilbake og i forhold til reetablering.

Arbeid, tilbakevendingsstøtte og bolig

Da grensene ble åpnet og eksilchilenerne kunne velge å bosette seg i Chile på nytt, var alle våre informanter vel etablerte i Norge.

Vårt liv var perfekt. Men vi bestemte oss for å reise tilbake til Chile, det var vår avgjørelse. Jeg forlot et arbeid, en fast jobb i Norge, kona mi forlot en fast jobb i Norge. Barna mine forlot en skole som på mange måter var veldig bra, vi levde et normalt liv.

I vårt materiale ser økonomiske og materielle faktorer ikke ut til å ha vært avgjørende for selve valget om å vende tilbake til Chile. Flere nevner likevel at det var viktig å vite at de ville klare seg økonomisk ved tilbakevending. Jonassen m.fl. (2000) hevder at det å ha bolig og inntektsgivende arbeid er en forutsetning for å oppnå vellykket reintegrering. Også i vårt materiale finner vi at bolig og arbeid ble viktig i forhold til å velge å bli boende i Chile etter tilbakevending.

De fleste av våre informanter skulle inn på det chilenske arbeidsmarkedet ved tilbakevending, mens noen få hadde oppnådd alderspensjon eller var uførepensjonister. Det chilenske arbeidsmarkedet fungerer annerledes enn det norske, både når det gjelder arbeidsvilkår og jobbsikkerhet.

På begynnelsen av 1990-tallet, da flere av våre informanter vendte tilbake, medførte det å ha vært i eksil diskriminering på arbeidsmarkedet (Myrvold, 1994), noe også våre informanter fikk erfare. Vanskelighetene

med å komme inn på arbeidsmarkedet førte til at to av våre informanter valgte å vende tilbake til Norge for en periode. Det som var ment å være en endelig tilbakevending da de forlot Norge, ble dermed utfordret.

I 1992 var det for tidlig. Det var ikke mulig å få en god jobb på den tiden. Når du hadde på deg at du hadde bodd så lenge i utlandet, i den og den tidsperioden, virket det med en gang... Ja det virket i det minste som en mistanke.

Både det norske og det chilenske repatrieringsprogrammet fremmet det å skape sin egen bedrift gjennom lån (Valenta og Berg, 2003, Lira og Loveman, 2005). En av dem vi intervjuet tolket denne støtten til egne bedrifter som et utslag av nyliberalistisk ideologi.

For i denne perioden hvor det nyliberale systemet er veldig sterkt, kan man si, det har utviklet seg enda mer senere, så ville man at alle skulle bli selvstendig næringsdrivende. [...] Og selvstendig næringsdrivende har en eim av makt her i Chile, av prestisje. Å være selvstendig næringsdrivende er å ha prestisje. Så de byttet navn på det – det var ikke enmannsbedrift lenger. Tidligere var folk som arbeidet sånn enmannsbedrifter. Ikke nå, nå heter det selvstendig næringsdrivende på mikronivå.

Sju av dem vi intervjuet startet egen virksomhet i Chile. Noen etablerte seg innen områder de hadde kunnskaper om fra før, andre på felter de ikke hadde arbeidet tidligere. Fem har lyktes med å opprettholde virksomheten over tid, mens andre har startet prosjekter som varte kort eller forsøkt seg på flere ulike foretak. Flere fortalte at mangel på kontakter (pitutos) var et problem når de skulle starte egne bedrifter, i likhet med hva Myrvold (1994) fant på begynnelsen av 1990-tallet.

Chilenere var den første flyktninggruppen som ble omfattet av et eget repatrieringsprogram i Norge. Det chilenske eksilmiljøet dannet selv komiteer for å gjøre tilbakevending enklere. De ble pådrivere overfor norske myndigheter for å etablere tilbakevendingsstøtte (Valenta og Berg, 2003) og utgjorde dermed en ressurs for dem som vurderte eller planla å reise tilbake. Bolzman (1994) finner at innføringen av en tilbakevendingsstøtte i Sveits førte til at flere valgte å vende tilbake til Chile. I Norge ble tilbakevendingsstøtten innført tidlig, men den ser ikke ut til å ha hatt

like stor betydning for beslutningen om tilbakevending (Valenta og Berg, 2003).

Det norske repatrieringsprogrammet omfattet tilskudd til frakt av eiendeler, noe mange av våre informanter mottok. I tillegg fantes óg prosjektstøtte til å etablere egne bedrifter i Chile (Valenta og Berg, 2003). Flere av dem vi intervjuet undersøkte denne muligheten. En lot være å søke av politisk overbevisning, en annen fordi han var i tvil om de ville klare å betale tilbake lånet. Bare et par beskrev muligheten for prosjektstøtte som viktig, mens flere oppga at hjelpen til reetablering i Chile var mangelfull.

Vi var selvhjulpne i Norge, for der ga de oss muligheten til å være selvhjulpne. Men de ga oss ikke de samme forutsetningene her. Så vi gikk over til å bli en del av en gruppe som var helt utenfor, for vi var dømt av samfunnet for at vi ikke hadde gjennomlevd det de gjennomlevde her. For å ha dratt på et gitt tidspunkt, egentlig, og fordi den chilenske regjeringen overhodet ikke var opptatt av oss. Så folk satte seg i gjeld, de ble syke, folk fikk mange problemer.

Boligsituasjonen varierte ved tilbakevending. Bare to visste på forhånd at de ville få eget husvære, men flere regnet med at de hadde økonomisk mulighet til å skaffe bolig i Chile. Enkelte måtte flytte inn hos familiemedlemmer den første tiden, for noen varte dette lenge.

På den tiden var min mor og min far her og min bror. I prinsippet skulle vi bo hos dem en kort stund. Og så hadde vi spart opp litt penger som vi skulle bruke på bolig. Men det var ikke helt sånn, for da vi kom hit ned fant vi ut at de sparepengene ikke rakk så langt som vi trodde, og at vi ikke hadde råd til å kjøpe oss noen bolig.

Alle har likevel lyktes i å reetablere seg i Chile med arbeid, for dem det var aktuelt for, og også med bolig. I forhold til valget om tilbakevending fremstår tilhørighet til Chile og hensyn til familien som langt viktigere enn økonomiske og materielle faktorer.

Identitet og tilhørighet

I vårt materiale framstår chilensk identitet og tilhørigheten til chilensk land, jord og folk som den viktigste begrunnelsen for å vende tilbake.

Vi er chilenerne, alltid. [...] vi har alltid følt oss stolte over å

være chilenerne, over hvem vi er. Og jeg tror at dette er en av de viktigste avgjørelsene, [...] at du hører til i landet ditt.

Den chilenske identiteten og tilhørigheten var blitt tydeliggjort gjennom eksilet og kom til uttrykk på forskjellige måter hos alle våre informanter. Følelsesmessig tilknytning til landet og til familien blir også oppgitt som hovedgrunn for tilbakemelding i Jonassen m.fl. (2000) sin undersøkelse om bosniske flyktninger.

Den politiske identiteten fremstår som viktig i vårt materiale. Flukten var politisk betinget, og mange opprettholdt politisk aktivitet i eksil. Samtidig medførte eksilet et ufrivillig brudd i den politiske aktiviteten i Chile. Det uavsluttede politiske prosjektet ser for flere ut til å ha vært en sentral grunn til å vende tilbake.

Det var også viktig [...] å kunne dra tilbake og gjøre noe for Chile, å bidra til utviklingen i Chile, bidra yrkesmessig ut fra den kunnskapen en har ervervet seg profesjonelt.

Eksilchilenerne hadde vært utestengt fra Chile i mange år, og bare tre av våre informanter hadde anledning til å besøke Chile under diktaturet. Før de bestemte seg for å bosette seg igjen i Chile, besøkte nesten alle landet en eller flere ganger. Tilhørigheten til Chile medførte at flere valgte å vende tilbake til tross for at land og folk hadde forandret seg og ikke var slik de forestilte seg mens de var i eksil.

Vi visste at vi kom til å møte et helt annerledes samfunn enn det vi hadde kjent til, på grunn av det vi visste at de hadde opplevd under diktaturet, veldig hard undertrykkelse og statsvold. Så oppførselen til den jevne chilener hadde forandret seg. Det var mye frykt... i den chilenske befolkningen, frykt for alt mulig [...] Men du vet, det er forskjell på å tro at en kan være sterk og møte alle disse situasjonene og å stå midt oppe i dem.

Familiens betydning

De aller fleste informantene trakk fram både kjernefamilien og den utvidede familien som en hovedgrunn til å vende tilbake. Familien i Chile ønsket at de skulle komme, eller andre i familien hadde reist tilbake tidligere. Familien ble også en viktig ressurs i forhold til reetablering i Chile, både materielt og følelsesmessig. Noen få hadde barn som de ville skulle få en chilensk identitet.

Familien var viktigst. Viktigere enn politiske grunner selv om det også hadde noe å si.

I vårt materiale ser familien ut til å ha veid tyngst som umiddelbar begrunnelse for tilbakevending, og mange valgte å dra til tross for at andre familiemedlemmer ble boende i Norge. For alle informantene har flukt, eksil og tilbakevending medført splittelse av familien i perioder, for de fleste gjelder det fortsatt. Tilbakevending har ikke vært en samlet avreise og ankomst for hele familier, men har ofte skjedd i flere omganger og på ulike tidspunkter for de enkelte familiemedlemmene. I enkelte familier har noen blitt boende i Norge mens andre har vendt tilbake til Chile. Dette gjelder både kjernefamilier og storfamilier. Flere av våre informanter fant partnere i Norge, norske eller chilenske, og mange fikk barn i Norge. Dermed ble det som for en i familien er tilbakevending, flytting til et nytt land for andre. I tre familier har barna følt sterkere tilhørighet til Norge enn til Chile og valgt å bli boende i Norge selv om en eller begge foreldrene har flyttet til Chile. Valenta og Berg (2003) finner også at det er vanlig at flyktningtilværelse fører til at familiemedlemmer bor i ulike land. Berg og Lauritsen (2009) beskriver hvordan noen flyktninger og deres etterkommere kan leve transnasjonale liv, der de finner fellesskap på tvers av landegrenser. Deres verden begrenser seg altså ikke til Norge eller Chile. Eksil forplanter seg over generasjoner og fører til at familier er splittet over landegrenser og kontinenter.

Et «ambivalent kjærlighetsmøte»?

De som vendte tilbake og som hadde gjennomlevd flukt og eksil, forventet å bli tatt imot med forståelse. Isteden opplevde noen av de vi har intervjuet diskreditering av eksilet.

Noen sier jo ... for deg var det veldig lett å bo i utlandet, ikke sant. Du fikk ikke leve med frykten for politi, frykt for militæret, du kan ikke snakke ut hva du vil [...]. Og de har rett, selvfølgelig. Men det var ikke så lett å være i Norge heller.

Munch (1994:8) kaller møtet mellom eksilchilenerne og de som ble igjen i Chile for et «ambivalent kjærlighetsmøte», et møte med gleder og skuffelser på begge sider.

Bolzman (1994) beskriver hvordan flyktninger opplevde at fortiden deres var en «sort boks» da de ankom eksillandet. Historien deres var ukjent for folk i eksillandet, og de menneskene som kjente til kontinuiteten i livene deres var borte. Ut fra vårt materiale kan det se ut til at noe av det samme skjer ved tilbakevending, opplevelsene i eksil blir en «sort boks» for dem som ble igjen i Chile.

Jeg har trukket meg tilbake, for folk her er bare opptatt av eksilet, det vi opplevde der. De husker ikke at vi var ofre for statsvold, at vi var fengslet, at vi dro som familie. De glemmer dramatikken, men tar som utgangspunkt «de har med penger, de har med penger».

I Chile hadde regimet lyktes i å befeste idéen om «det gyldne eksilet», at eksil var en komfortabel og luksuriøs tilværelse (Wright og Oñate, 2007a). De vi intervjuet kom ikke rike tilbake til Chile, men møtte likevel forestillingen om at de hadde god økonomi.

Men man blir alltid sittende igjen med den... «å, du var i Norge, da kommer du med penger» [...]. Det var vanskelig å bli kvitt det stempelet. Altså... de forsto ikke at vi hadde bodd i utlandet, men ikke blitt rike ute slik som man vanligvis tenker her i Chile, at folk som bor i utlandet er rike. Men de spør meg alltid, fremdeles, derfor kvier jeg meg for å si at jeg har bodd i Norge. «Men... hvorfor kom du tilbake, du hadde det jo bra der?» Det er veldig få jeg forteller til at jeg har bodd i Norge, veldig få.

De [som tilhører] ekstremt høyre sier at vi burde bare takke for det vi opplevde. For i og med at dette skjedde fikk vi komme tilbake igjen, og nå har vi en veldig god økonomisk situasjon.

En idé om at repatrierte har vært heldige som fikk reise ut og bli rike er ikke uvanlig (Berg og Lauritsen, 2009, Rebolledo, 2006, Jonassen m.fl., 2000, Lundberg, 1989). De som vender tilbake kan også møte manglende forståelse for at de velger å returnere til usikkerhet og vanskeligere kår når de antas å ha hatt det så bra i eksillandet (Lundberg 1989:150).

Stadium 2: Stabilisering av demokratiet

Demokratiet som ble stabilisert i Chile fra begynnelsen av 1990-tallet, representerte et klart brudd med diktaturet på en rekke områder. Den nyliberale økonomiske

politikken som var innført under diktaturet ble videreført med en del viktige endringer, blant annet økt satsing på helse og utdanning (Taylor, 2003). Befolkningen var fremdeles splittet i synet på diktaturet. Pinochet forble etter 1990 leder for de væpnede styrker, og flere av plassene i Senatet var lenge forbeholdt de væpnede styrker. Ved diktaturets fall hadde mange store forventninger til at demokratiet skulle føre til bedre levestandard, økonomisk utjevning og politisk deltakelse. At dette i liten grad skjedde medførte skuffelse, både hos mange av dem som var blitt værende i Chile og hos dem som vendte tilbake. I litteraturen blir dette fenomenet ofte beskrevet som skuffelse over demokratiet (Silva, 2004).

At det nye demokratiet ikke ble så annerledes fra diktaturet som mange ønsket eller så for seg, kan ha bidratt til at de som vendte tilbake, igjen måtte revurdere om de skulle bli eller igjen bosette seg i Norge.

Et fremmed land?

Flere av våre informanter opplevde Chile anno 2006 som et samfunn preget av individualisering, «kjøpesenterlivsstil», materialisme og mangel på solidaritet. Det har skjedd en «avgrunnsdyp forandring», slik en uttrykte det, også etter 1990.

Samfunnet bare tenker på inntekter. Hva jeg tjener[...]Folk har ikke verdi i seg selv, men i det de eier. Hus, biler, penger og så videre.

Landet hadde forandret seg. Det man visste at hendte i Chile, det hadde folk her gjennomlevd. [...] Jeg vet ikke om jeg vil kalle det umenneskeligjort, men frakoblet. Altså: «jeg har denne firkanten, den er min og her er barna mine, familien min, og jeg er ikke opptatt av det som skjer ved siden av», ikke sant? Den solidariteten vi hadde som folk, den ser jeg ikke lenger. De samtalene vi hadde på bussen, at når en gikk på bussen snakket en med alle, den fantes ikke mer. Alle var apatiske, stille, de så ned, så på gulvet, ingen lo, det var ingenting. Så du finner noe som er helt forandret, helt kaldt, helt firkantet. Og jeg også hadde forandret meg.

Forandringene har gitt seg utslag på mange områder, både i arbeidsliv, i samhandling mellom mennesker og i store sosiale forskjeller (Sánchez, 2008,

Wright og Oñate, 2007a, Carmona-Alvarez 2007, Moulián, 2003). Flere av våre informanter beskrev at både de selv og andre jobbet mye og hadde lite tid til sosialt liv.

Velferdstjenester er private og noe offentlig sikkerhetsnett finnes knapt. Arbeidslivet er mindre stabilt enn i Norge, og arbeidstakere har færre rettigheter. Dette innebærer usikkerhet i forhold til arbeid og levekår for de fleste chilenerne, også for våre informanter. I våre intervjuer påpekte flere de sosiale forskjellene i Chile. Selv om fattigdommen har minsket, er gapet mellom fattige og rike stor i Chile (Sanchez, 2008). En av informantene fortalte hvordan dette påvirket henne.

Jeg har bygget opp en rettferdighetssans som kanskje er for mye utviklet av og til, for den gjør at jeg av og til snakker og protesterer og sier ting som er uvant [...]. Du tenker på det hver dag, og du kan ikke unnlate å gjøre det fordi at du ser forskjellene her, dette samfunnet er veldig diskriminerende. Og her diskriminerer vi fordi at du går kledd på en annen måte, vi diskriminerer fordi at du har en annen bil, diskriminerer fordi at du skulle kanskje hatt det og det utstyret i huset, men du har det ikke... så vi diskriminerer veldig mye her i Chile. Og det med at folk er fattige og middelklasse og rike, det preger dette samfunnet hver dag.

De økende forskjellene og den tydelige diskrimineringen bidro til skuffelse blant våre informanter. Denne utviklingen stred mot den forestillingen om Chile som mange bar med seg mens de var i eksil.

Men mitt bilde var [...] av tiden med Unidad Popular³⁾, Salvador Allendes revolusjonære regjering og alt det der, da vi hadde den friheten. Da det var en framtid å kjempe for, man hadde en forpliktelse overfor landet sitt. Men da jeg kom tilbake fantes ikke det lenger.

Flere forteller at de savner den solidariteten de opplevde tidligere og som de syntes mangler i Chile nå.

Før hadde vi en helt annen måte å tenke på. Vi hadde sånn en felles tanke, vi tenkte på naboene, vi var ikke alene, ikke sant, våre naboer de var også [...] en viktig del av oss. Og vi hadde fellesarbeid, spesielt under Allendes regjering, veldig ofte. Men etter junteperioden ble det slutt på alt. Alt som er kollektivt, som er felles, var farlig. Så folk hadde blitt uvant med det.

Rebolledo (2006) finner også at eksilchileneres bilde av Chile var bygget på hvordan landet var før de flyktet. Berg og Lauritsen (2009:21) beskriver hvordan migranters bilder av hjemlandet kan ha preg av å være «frossent», som om tiden har stått stille. Selv om flyktninger vet at det har skjedd endringer, er det vanskelig å forberede seg på hvordan forandringene har påvirket både samfunn og mellommenneskelige relasjoner.

Politisk identitet

Ved tilbakekomsten hadde mange av eksilchilenerne sterke forventninger om politisk aktivitet og deltakelse. Den politiske identiteten og det langvarige politiske engasjementet utgjorde en ressurs og medførte en optimisme som gjorde at de sto på og ikke gav opp.

Jeg føler meg fremdeles som en sosialist. Og på en måte kan du si jeg er gammel sosialist, på en gammel måte. Politikerne har forandret seg ganske mye [...] Da jeg kom tilbake begynte jeg å undervise om sosialistiske idéer med tanke på ungdommen. Men de gamle som bodde her [sa] «nei, det var bare dumt». [...] Chile hadde forandret seg, folk hadde forandret seg, så vi måtte finne et nytt uttrykk, en ny forbindelse med virkeligheten, med vårt program. Det var noe som vi måtte bygge opp, og spesielt med ungdommen.

For en annen av våre informanter var nettopp opplevelsen av at ungdommen igjen er mer politisk aktiv en kime til optimisme og fremtidshåp. Det politiske engasjementet bidro også til at de tilbakevendte valgte å bli i Chile, tross at de opplevde samfunnsendringene som negative. I vårt materiale fremsto aktivitet i frivillige organisasjoner som viktigere enn partipolitisk deltakelse, og flere var engasjerte på kulturfeltet eller i organisasjoner som fremmer rettighetene til dem som ble direkte utsatt for overgrep eller undertrykkelse under diktaturet. Likevel fortalte en at politisk aktivisme måtte nedprioriteres, tross politisk identitet og engasjement. *Jeg hadde alltid tenkt at jeg skulle delta aktivt i en sosial organisasjon her i Chile, men det har jeg aldri fått til. [...] Det er ikke så mange av dem [organisasjonene] og tiden blir spist opp av alt man må gjøre for å overleve.*

Tidlig på 1990-tallet fant Myrvold (1994) også at politisk aktivitet måtte nedprioriteres i forhold til økonomisk overlevelse.

Stadium 3: Dørene lukkes

Tilbakevendning betraktes som et endelig punktum for flyktningtilværelsen både i internasjonal og norsk flyktningpolitikk og i deler av faglitteraturen (Valenta og Berg, 2003, Preston, 1999, Lundberg, 1989). Flyktninger som har vært i eksil i Norge og velger å vende tilbake beholder retten til arbeids- og oppholdstillatelse i to år etter tilbakevendning. Dette har vært viktig for de av våre informanter som har chilensk statsborgerskap fordi de mistet muligheten til å bo og arbeide i Norge etter å ha bodd to år sammenhengende i Chile. Dersom de ikke flytter tilbake til Norge innen denne tidsrammen, blir tilbakevendningen permanent. Dette gjaldt alle vi intervjuet med unntak av to personer som fikk norsk statsborgerskap mens de var i eksil og dermed hadde muligheten til å bosette seg i begge land. Fordi de fleste av våre informanter beholdt sitt chilenske statsborgerskap mens de var i eksil, gjaldt toårgrensa for dem. Toårgrensa påvirker dermed de tilbakevendtes opplevelse av valget som endelig. For noen skjer dette før de har fått tid nok til å stabilisere seg i en ny tilværelse i opprinnelseslandet.

Tilbakevendning som endelig valg?

Da våre informanter dro tilbake til Chile, regnet de med at valget var endelig. Ingen ga uttrykk for at det å vende tilbake var et forsøk. Tvert imot fortalte flere oss at de ikke hadde noen tanker om at det kunne bli aktuelt å flytte tilbake til Norge igjen.

Da jeg reiste tilbake til Chile ville jeg ikke vite noe mer av Norge. Ikke fordi jeg ikke var glad i Norge, for å si det sånn, men fordi jeg endret ting. Så jeg stengte døra. Såpass at da jeg dro tilbake senere, hadde jeg kjempeproblemer med språket.

I vårt materiale fremstår den definitive toårgrensen som viktig, særlig for noen av dem som mistet retten til bosetting i Norge.

Jeg har fremdeles passet. Og da jeg dro nå, viste jeg det fram og sier at jeg har varig oppholdstillatelse. «Nei», sier de, «du reiste ut av Norge, og etter to år mistet du alt». «Men her er det et dokument», «nei», sier de, «loven står over dokumentet». Så ikke engang et dokument som man tror er så juridisk, er endelig [...] Etter to år bestemmer de at det ikke gjelder lenger, det er ikke varig. Så hvis man vil reise tilbake

til Norge og etablere seg der, har man mistet alt, alt, det var det som skjedde med meg.

Toårgrensa ble beskrevet som en utestengning fra Norge. Tre personer snakket eksplisitt om dette som en avvisning og beskrev en følelse av å ha blitt forkastet av Norge. Norge oppfordret dem til å flytte tilbake til Chile, og eksilchilenerne mobiliserte det de hadde av ressurser for å lykkes med tilbakevendingen. Etter to år er det som om de ikke eksisterer for Norge, og de får ikke lov til å bosette seg der igjen. Dette opplevdes som urettferdig, også fordi de vi intervjuet har det meste av sin arbeidserfaring fra Norge og uttrykte at de følte de har ytt mye og ikke verken brukt eller misbrukt velferdsordninger.

Dobbeltheten

Da dørene til Norge ble lukket, ble det beskrevet som en underkjenning av hvordan oppholdet i eksillandet hadde påvirket identitet, livsstil og dagligliv. Samtidig er tilpasning til hjemlandet en ny integrasjonsprosess, en reintegrering (Ghanem, 2003, Jonassen m.fl., 2000, Koser og Black, 1999). At de som har vendt tilbake har en tilhørighet til Norge ble tydeligere da muligheten til å flytte tilbake forsvant, på tilsvarende måte som tilknytningen til Chile ble fremtredende i eksil.

Jeg tror jeg er stadig norskere. Jeg har oppdaget, og jeg sier det litt ironisk, jeg vet ikke, men etter å ha levd så mange år der og kommet dit ung, får man mange norske holdninger og verdier, særlig i forhold til arbeidsliv. Men jeg føler meg virkelig ikke chilensk. Det er sant, jeg føler meg ikke chilensk.

Eksilet i Norge har satt varige spor. Selv etter mange år i Chile uttrykte flere at de blir oppfattet som eller føler seg «annerledes».

Selve prosessen med å gli inn i det chilenske samfunnet igjen, den blir aldri ferdig, tror jeg. Du blir aldri mer en chilener som alle de andre som går rundt på gaten, for å si det sånn.

Følelsen av å være splittet eller av å føle seg hjemløse og fremmede både i opprinnelses- og eksilland beskrives ofte som en dualisme. Denne er en del av eksiltilværelsen, der en vekselvis kan føle seg som «både-og» og som «verken-eller» (Berg og Lauritsen, 2009:36).

I eksiltilværelsen opplevde mange en avstand til

de sosiale omgivelsene på grunn av kulturelle forskjeller og forståelse av sosiale forhold, fordi relasjoner til familie, venner og arbeidskolleger er ulike i opprinnelses- og eksillandet (Bolzman 1994:326). Ved tilbakevending skjedde det samme. Flere i våre intervjuer fortalte at de opplevde en distanse fra de sosiale omgivelsene fordi de hadde internalisert normer fra eksillandet og eksilmiljøet.

Vi har venner som var i eksil i Norge [...] Og vi har andre venner som kjenner til vår historie og vår fortid. Og de er venner av oss og vi setter pris på dem. Men her i Chile er det veldig vanskelig å få venner [...]. For vi har også forandret oss. Vi har forandret måten å være på uten å legge merke til det eller ønske det. Vi har endret oss, vi har utviklet oss [...]. Og her i Chile er det en annen måte å være på som kanskje ikke går overens med vår.

Da jeg var 25 kom jeg til Norge [...] Jeg dro tilbake 20 år etterpå, og i den perioden brøt jeg forholdet til Chile. Samtidig, da jeg kom tilbake hit, brøt jeg forholdet til Norge. Så man blir på en måte fratatt venner, kamerater, både på den ene og den andre siden.

Norske vaner og konkrete ting, som IKEA-møbler, lusekofter, flagg og ostehøvlere, gjør annerledesheten synlig. Flere forteller også at de har beholdt norske holdninger til privatsfæren.

Vi liker ikke å bo alle oppå hverandre [...]. Det har vi lært i Norge at hver person skal være på sin plass, ikke blandet. Her blander alle seg.

Før var det slik her at folk kom hjem til en når som helst. Nå kan jeg ikke fordra det. Og jeg merker det på familien min, for før kom alle. Senere har de oppdaget at jeg har en annen måte å leve på, huset mitt er ikke åpent [...]. Og jeg gir beskjed når jeg skal besøke familien min, det er mer formelt.

Flere beskriver en opplevelse av sosial avstand i Norge, og at den har påvirket hvordan de omgås andre etter at de kom tilbake. En tolket dette inn i en politisk-ideologisk ramme.

Det reflekterer individualismen i den industrialiserte verden, tror jeg. Så det gjør også at man venner seg til å holde mer avstand. Det er vanskeligere å komme i kontakt med folk og vanskeligere å komme i kontakt med en selv også [...] etter at man har levd noe år i et sånt samfunn.

Forholdet til tid er annerledes i Chile enn i Norge,

noe flere av våre informanter var opptatt av. Bolzman (1994) beskriver hvordan mange chilenerne i eksil oppdaget at tid var en begrenset ressurs på en annen måte enn i Chile. Hall (1989) beskriver tid i industrialiserte land i nord som monokron og definert i separate enheter, en aktivitet av gangen, mens andre samfunn har en polykron forståelse av tid, slik at en kan delta i ulike aktiviteter og situasjoner samtidig.

Vedvarende aveksilering?

Vi har i denne artikkelen gitt et innblikk i hvordan det har vært for chilenske flyktninger å vende tilbake etter eksil. For å få økt forståelse av tilbakevending og aveksilering har vi brukt Bolzmans (1994, 1996) modell, som tydeliggjør eksil som en dynamisk prosess der individet blir påvirket av faktorer på sosiopolitisk nivå.

Gjennom å bruke denne modellen mener vi å ha tydeliggjort at også tilbakevendingprosessen for den enkelte er dynamisk og avhengig av hendelser eller vedvarende tilstander på sosiopolitisk nivå. I forhold til Chile finner vi tre slike hendelser eller vedvarende tilstander: diktaturets avslutning som åpnet for muligheten til å vende tilbake, stabilisering av et nyliberalt demokrati som utfordret eksilchilenernes verdier og tanker om hvilket samfunn de ville bo i, og til slutt toårgrensa som stengte dørene til Norge for dem med chilensk statsborgerskap. Disse tre hendelsene har medført endringer i eksilchilenernes opplevelse av å forlate eksillandet, reetablere seg i opprinnelseslandet og har dermed også påvirket deres ressurser og identitet. Bolzmans modell, som opprinnelig er utarbeidet for å gi en bedre forståelse av eksil, ser dermed ut til også å kunne gi økt innsikt i tilbakevending.

Tilbakevending til Chile ble mulig da militærdiktaturet ble erstattet av et demokratisk regime. Dette utfordret den forestillingen de hadde hatt om at eksilet skulle være tidsavgrenset, og at tilbakevending var det eneste mulige valget når diktaturet var slutt.

De vi intervjuet valgte å reise tilbake til Chile. På det tidspunktet de dro, opplevde de valget som endelig. Familietilknytning, identitet og tilhørighet til Chile ser ut til å være de viktigste begrunnelsene for å vende tilbake, og økonomiske og materielle ressurser både i

Norge og i Chile ble mobilisert for å muliggjøre tilbakevending og reetablering i Chile. Møtet med Chile fikk likevel flere til å stille spørsmål ved den opprinnelige forståelsen av tilbakevending som endelig. For noen ble det nødvendig med en retrett til Norge da de ikke fant grunnlag for å etablere seg i Chile. Muligheten til slik pendling innenfor toårgrensa gjorde at de til slutt kunne slå seg ned permanent i Chile.

At det demokratiet som ble stabilisert i Chile på langt nær imøtekom forventningene, utfordret oppfattelsen av tilbakevendingen som endelig. Identitet knyttet til familien, til landet og til politisk overbevisning ser ut til å være sterk og har bidratt til at de vi har intervjuet likevel har valgt å bli værende.

Toårgrensa gjør tidsaspektet ved tilbakevending tydelig gjennom at en må velge enten å vende tilbake til Norge innen denne perioden, eller bli værende i Chile. Toårgrensa fremsto som viktig for de av våre informanter som er chilenske statsborgere og har hatt varig opphold i Norge, fordi den stenger muligheten for dem til senere å flytte tilbake til Norge. Når dette oppleves som en avvisning vil det også utfordre den chilensk-norske identiteten. Toårgrensa kan vanskeliggjøre tilbakevending, fordi bruddet med Norge blir så totalt etter to år. Dette kan også være en utfordring for sosialarbeidere. Det kan også være en utfordring for sosialarbeidere å tydeliggjøre konsekvensene av toårgrensa til flyktninger som forbereder seg på tilbakevending.

Opplevelsen av at «toget er gått» i forhold til opphold i Norge forenkler ikke tilpasningsprosessen til Chile og kutter ikke i seg selv familiære, identitets- og følelsesmessige bånd til Norge. Våre informanter valgte å bli boende i Chile til tross for de vanskelighetene de møtte ved å begynne på nytt sosialt, økonomisk, arbeids- og boligmessig i et økonomisk og politisk system de misliker, men opprettholder samtidig bånd til Norge.

Kompleksiteten knyttet til tilbakevending er en utfordring både for flyktningene og for sosialarbeiderne som skal bistå dem i prosessen. Toårgrensa gjør denne prosessen ytterligere komplisert. Sosialarbeidere bør tilkjenne sine erfaringer fra arbeid med flyktninger

og tilbakevending i debatten om integrering og om flyktning- og asylpolitikk.

Aveksiliering er en lang prosess. Kanskje tar den aldri helt slutt. Alle vi har intervjuet forholder seg til Norge og Chile samtidig, men på forskjellige måter. Selv om de er tilbake i Chile, er Norge alltid en del av dem, men de to landene har ulik betydning. Tilbakevending er ikke et endelig punktum, men en ny start.

NOTER

- 1) Fra Tor Jonssons dikt «Når du er borte».
- 2) Vi mener dette begrepet, brukt av Munch (1994:8), er dekkende for den opplevelsen mange av de tilbakevendte eksilchilenerne hadde.
- 3) Unidad Popular var den valgte presidenten Salvador Allendes parti, og regjeringsparti fra 1969 til militærkuppet i 1973.

ENGLISH ABSTRACT

The topic of this article is refugees' return from exile, focusing on the situation of Chilean refugees. Our concern is what influences refugees' decision to return, and how they experience returning to their country of origin. Knowledge of repatriation is crucial to social work, as social workers meet refugees in various settings. To comprehend the situation for returned refugees and the process of repatriation, we draw on Bolzman's model for understanding integration of refugees in exile. This model emphasises the relationship between individual aspects and aspects at a socio-political or macro level. Repatriation implies des-exile, meaning leaving the life in the host country behind and adjusting to the new situation in the country of origin. This is a complex and possibly a never ending process, according to the interviews with repatriated Chilean political refugees on which this article is based.

Keywords: Chile, refugees, repatriation, des-exile, socio-political factors, social work.

REFERANSER:

- Askeland, Gurid Aga og Anne Margrethe Sønneland** (2007) Drøm og virkelighet – tilbakevending til Chile, *Norsk tidsskrift for migrasjonsforskning* 8(2), 6-18.
- Benedetti, Mario** (1984). *El desexilio y otras conjeturas*. Madrid: El País.
- Berg, Berit og Kirsten Lauritzen** (2009) *Eksil og livsløp*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Bolzman, Claudio** (1993) Los exiliados del Cono Sur dos décadas más tarde, *Nueva Sociedad*, No 127, Septiembre/Octubre 1993.
- Bolzman, Claudio** (1994) «Stages and Modes of Incorporation of Exiles in Switzerland» I *Innovation: The European Journal of Social Sciences*, 7(3), 321-333.

- Bolzman, Claudio** (1996) *Sociologie de l'exil: une approche dynamique. L'exemple des réfugiés chiliens en Suisse*. Zürich: Editions Seismo.
- Carmona-Alvarez, Pedro** (2007) Djevelen og jeg, *Samtiden* nr. 1, 2007.
- Ghanem, Tania** (2003). *When Forced Migrants Return «Home»: The Psychosocial Difficulties Returnees Encounter in the Reintegration Process*, RSC Working Paper No. 16. Oxford: University of Oxford, Queen Elizabeth House, International Development Centre.
- Godøy, Ola T.** (1996) *Tilbakevending til Chile: repatrierte ungdommers tilpasningsprosess*, Universitetet i Bergen: Hovedoppgave i psykologi.
- Hall, Edward T.** (1989) *The Dance of Life*.

The Other Dimension of Time. New York: Anchor Books.

- Jonassen, Wenche, Holm-Hansen, Jørn og Tesli, Arne** (2000). *Tilbake etter landflyktighet. Tilbakevending og reintegrering av bosniske flyktninger*. NIBRS Pluss-serie 2-2000. Oslo: NIBR.
- Jonsson, Tor** (1956) *Dikt i samling*, Oslo: Noreg Boklag.
- Koser, Khalid og Black, Richard** (1999). *The End of the Refugee Cycle? I Black, Richard og Koser, Khalid (red.) The End of the Refugee Cycle?* New York: Berghahn Books.
- Lira, Elizabeth og Brian Loveman** (2005). *Políticas de reparación*. Chile 1990-2004. Santiago: Lom Editores.
- Lundberg, Svante** (1989). *Flyktningskap. Latinamerikansk exil i*

Sverige och Västeuropa. Lund: Arkiv avhandlingsserie 29.

Lyons, Karen, Mansion, Kathelen og Carlsen, Mary (2006). *International perspectives on social work. Global conditions and local practice*. Houndmills, Basingstoke: Palgrave Macmillan.

Moulián, Tomás (2002). *Chile actual. Anatomía de un mito*. Santiago de Chile: Lom Editores.

Munch, Merete (1994). *Det gylne eksilet. En sosialantropologisk studie av repatrieringen til Chile*. Universitetet i Oslo: Hovedoppgave i sosialantropologi. Institutt og museum for antropologi.

Myrvold, Hanne Marie (1992). *Chile, endelig! Repatriering av chilenske flyktninger fra Skandinavia*. Universitetet i Bergen: Hovedoppgave i sosialantropologi.

Perez, Enrique (1996) *La búsqueda interminable. Diario de un Exiliado Político Chileno en Suecia*, Santiago de Chile: Mosquito Editores.

Preston, Rosemary (1999) *Researching Repatriation And Reconstruction: Who Is Researching What And Why?* I Black, Richard og Koser, Khalid (red.) *The End of the Refugee Cycle?* New York: Berghahn Books.

Rebolledo, Loreto og María Elena Acuña (2001) *Narrativas del exilio chileno, Anales Nueva Epoca*, N/E 3-4: 223-241, Göteborgs Universitet.

Rebolledo, Loreto (2006). *Memorias del des/exilio. I del Pozo Artigas*, José (red.): *Exiliados, emigrados y retornados. Chilenos en América y Europa 1973-2004*. Santiago de Chile: RiL editores.

Ramm, Irene (1990) *Ungdom, eksil og repatriering: en studie av tilbakevendte ungdommer i Chile*, Universitetet i Oslo: Hovedoppgave i sosiologi.

Sagaute, Ana Maria og Ingrid Myrset (1996) *Barn på flyttefot. En undersøkelse om repatriering fra Norge til Chile med utgangspunkt i ungdommers erfaringer*, Oslo: s/n [Ana María Sagaute og Ingrid Myrset].

Sánchez, Daniela (2008) «Social work and professional training in post-dictatorship Chile» I Shulamit Ramon (red) *Social Work in the Context of Political Conflict*, Birmingham: Venture Press.

Silva, Eduardo (2003) «Authoritarianism, democracy and development», I Robert N. Gwynne og Cristóbal Kay (red.) *Latin America Transformed. Globalization and Modernity* (2nd edition), London/New York: Arnold Press.

Statistisk sentralbyrå (2006) *Førstegenerasjonsinnvandrere etter tid bosatt i Norge/første innvandringsår og landbakgrunn*. 1. januar 2006 (korrigert 2. februar 2007). <http://www.ssb.no/emner/02/01/10/innvbef/tab-206-05-11-14.html>, lest 15.02.08

Tylor, Marcus (2003) *The Reformulation of Social Policy in Chile, 1973-2001. Questioning a Neoliberal Model*, *Global Social Policy*, 2003, 3, 21.

Valenta, Marko og Berg, Berit (2003). *Tilbakevendning? Evaluering av tilbakevendingsordningen for flyktninger*. Trondheim: SINTEF Teknologiledelse IFIM.

Wright, Thomas C. og Oñate, Rody Zúñiga (2007a) *Chilean Political Exile, Latin American Perspectives*, (34).

Wright, Thomas C. og Oñate, Rody (2007b) *Chilean Diaspora*. I Ember, Melvin, Ember, Carole, R. Og Skoggard, Ian *Encyclopedia of Diasporas: Immigrant and Refugee Cultures Around the World. Part 1*. Springer <http://www.springer.com/?SGWID=5-102-0-0-0>, lest 04.04.08.